

דוד בן-גוריון, משה שרת וסוגיית מעמדה של רצועת עזה,

1956–1948

יעקב טובי

המאמר בא לבחון את עמדתם של שני האבות המייסדים, דוד בן-גוריון ומשה שרת, בסוגיית מעמדה של רצועת עזה. הדיון עוסק בתקופה הראשיתה בחודשי החורף של שנת 1948, עת החלה אותה ישות טריטוריאלית בדרום-מערבה של ארץ-ישראל לקרום עור וגידים, וסיומה בשלהי 1956, ערב מבצע קדש. אין החיבור עוסק ביחסה של ההנהגה הישראלית לרצועה במהלך ארבעת החודשים שבהם נמצא חבל ארץ זה בידי ישראל (בעקבות המבצע), מאחר שנושא זה כבר נחקר.¹ כמו כן, החיבור אינו נוגע בתקופת הזמן שבאה לאחר סיום המערכה, מן הטעם שיחסי ישראל-ערב בתקופה זו היו שונים במובנים רבים ממה שאפיין אותם עד לראשית 1957.²

הרצועה הציבה אתגר עצום להנהגה הישראלית. יותר מ-300 אלף איש – כשני שלישים מהם פליטים שאך זה עתה נטשו את בתיהם שבתוך ישראל – היו דחוסים בתא-שטח זעור. נוסף על כך התמקמו באזור יחידות צבא מצריות, במרחק זניה ממרכזה של מדינת ישראל. כך נמהלו להם יחדיו היבטים צבאיים, מדיניים ודמוגרפיים לכדי מקשה אחת שחייבה בחינה מתמדת.

החידוש העיקרי בחיבור זה הוא בניסיון להתחקות באופן שיטתי ומעמיק, ובהתבסס על מקורות ארכיוניים הנחשפים כאן לראשונה,³ אחר גישותיהם של בן-גוריון ושל שרת בסוגיה הנדונה. בספרות המחקר הקיימת אין בנמצא חיבור העוסק בשאלה זו,⁴ והמאמר שלפנינו בא למלא את החסר הזה.

1. ראו: יעקב טובי, 'מדיניות ישראל כלפי רצועת עזה ופליטיה, נובמבר 1956-מרס 1957', ג'מאעה, 7 (2001) [להלן: טובי, 'מדיניות ישראל'].
2. מוטי גולני, תהיה מלחמה בקיץ...: הדרך למלחמת סיני, 1955-1956, תל-אביב 1997, עמ' 617-620; מרדכי בר-און, שערי עזה: מדיניות הבטחון והחויץ של מדינת ישראל, 1955-1957, תל-אביב 1992, עמ' 378, 382-384.
3. המדובר בפרוטוקולים של ישיבות הממשלה ושל ועדת החוץ והביטחון של הכנסת. מקורות אלה נחשפו בהדרגה למן המחצית השנייה של שנות התשעים.
4. המחקרים השונים הקיימים בנושא אינם עוסקים בסוגיית הרצועה כעניין נפרד, אלא נדרשים אליה בהקשר הרחב יותר של מדיניות החוץ והביטחון (השוטף והאסטרטגי) של מדינת ישראל בשנות החמישים.

סוגיית הרצועה בשיחות רודוס

במהלך החודשים אוקטובר-דצמבר 1948 הצליח צה"ל להסיג את הצבא המצרי מרוב השטחים שכבש בנגב. אחד החבלים הבודדים שעוד נותרו בידי כוח הפלישה המצרי היה רצועת אדמה זעירה סביב העיר עזה, שקיבלה את הכינוי 'רצועת עזה'. ב-7 בינואר 1949, בתום כשמונה חודשי לחימה, הסכימו שני הצדדים להפסיק את האש בעקבות קריאתה של מועצת הביטחון. בו־בזמן הודיעו המצרים כי הם נכונים לפתוח מיד בשיחות בדבר שביתת־נשק. השיחות החלו רשמית ברודוס ב־13 בינואר 1949.⁵

ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן־גוריון ושר החוץ משה שרת ראו בשלילה את האפשרות שרצועת עזה תישאר בסופו של המשא־ומתן בידי המצרים. גישתם זו נסמכה על שלושה נימוקים: נימוק מדיני, שגרס כי שליטה מצרית ברצועת החוף הדרומית של ארץ־ישראל עלולה לשמש 'תקדים מסוכן לסיפוח הגליל על־ידי לבנון',⁶ וכי עדיף שישראל לא תקבע עמדה בעניין לפני שייגזר 'גורל כל החלק הערבי של ארץ־ישראל';⁷ נימוק בטחוני, שלפיו דריסת רגל – מצומצמת ככל שתהיה – של השכנה ממערב בחלק של ארץ־ישראל יכולה לסייע לה אם תרצה להוסיף ולהתפשט אל תוך הארץ פנימה;⁸ ונימוק דמוגרפי, ולפיו מצב שבו רצועת עזה מצויה בידי שלטונות קהיר 'פותח פתח לפני העברת אוכלוסין ממצרים ארצה', ומבחינתה של ישראל יהיה 'מעשה התאבדות'.⁹

על רקע החששות הללו ניתן להבין את הדרישה הישראלית הראשונית, שהושמעה מיד עם פתיחתן של השיחות בדבר שביתת־הנשק: ישראל דרשה שהמצרים יפנו אל מעבר 'לקן הגבול המנדטורי', דהיינו יוציאו את כוחותיהם מרצועת עזה (וגם מאזור בית־לחם).¹⁰ ברם,

- ראו למשל את החיבורים הנבחרים הבאים: אילן אסיה, מוקד הסכסוך: המאבק על הנגב 1947-1956, ירושלים 1994; בר־און, שערי עזה; שמעון גולן, גבול חם, מלחמה קרה: התגבשות מדיניות הביטחון של ישראל 1949-1953, תל־אביב 2000; גולני, תהיה מלחמה בקיץ...; שאול זיתוני, הרתעה ושלום: [נסיונות ישראל להגיע להסדרים מדיניים], תל־אביב 2000; דוד טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה 1949-1956, קריית שדה־בוקר 1998; בני מוריס, מלחמות הגבול של ישראל, 1949-1956: ההסתננות הערבית, פעולות הגמול והספירה לאחור למבצע קדש, תל־אביב 1996; זכי שלום, מדיניות בצל מחלוקת: מדיניות הביטחון השוטף של ישראל, 1949-1956, תל־אביב 1996.
5. ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ג, ירושלים תשמ"ג, 'מבוא', עמ' יא-יג [להלן: תעודות].
 6. ד' בן־גוריון אל מ' שרת, 8.10.1948, יהושע פרוינדליך (עורך), תעודות, ב, ירושלים תשמ"ד, תעודה מס' 17.
 7. ג"מ, ישיבה י"ש/ש"ט של הממשלה הזמנית, 4/11/1948, עמ' 20-21; מ' שרת אל א' אבן, 4.11.1948, תעודות, ב, תעודה מס' 101.
 8. שם.
 9. ישיבת משלחת ישראל לעצרת הכללית של האו"ם (בפריס, ב־5.12.1948), שם, תעודה מס' 225; וראו בעניין זה גם את התבטאותו של שר החוץ שרת בישיבת הממשלה בראשית פברואר 1949, ג"מ, ישיבה מ"ב/ש"ט של הממשלה הזמנית, 6.2.1949, עמ' 9.
 10. ו' איתן אל מ' שרת, 18.1.1949, תעודות, ג, תעודה מס' 25.

מספר גורמים מנעו ממנה להתבצר בעמדתה זו: ראשית, על-פי החלטת החלוקה של עצרת האו"ם מנובמבר 1947, השטח שהיתה ממוקמת בו רצועת עזה היה אמור להיכלל מלכתחילה במדינה הערבית; שנית, לנוכח המבוי הסתום שנקלעו אליו השיחות בשבועיים הראשונים להתנהלותן, ובהתחשב ברצונה של ישראל להגיע להסכם שביתת-נשק ראשון עם אחת מיריבותיה הערביות, וכל שכן עם הגדולה והחשובה שבהן, אשר עשוי היה לקדם הסכמים עם מדינות ערב האחרות, נראה היה כי אין מנוס מלהציע ויתור ישראלי כלשהו. הויתור על רצועת עזה היה הויתור הטריטוריאלי הפחות ביותר שיכלה ישראל להציע בהשוואה לשאר הסוגיות הטריטוריאליות שעמדו על הפרק במשא-ומתן בינה לבין מצרים (באר-שבוע, ביר עסלוג' ועוג'ה אל-חפיר);¹¹ ושלישית, הסיכוי להוצאת הכוחות המצריים מהרצועה נראה באותה עת קלוש ביותר.¹² אנשי המשלחת המצרית לשיחות טענו באוזני עמיתיהם הישראלים כי קהיר חוששת שמא יאשימו אותה בהסגרת ערביי הרצועה לשלטון הישראלי.¹³ יתרה מזו, אחיזתה של מצרים ברצועה היתה ההישג היחיד שנותר בידיה ממבצע פלישתה לארץ-ישראל, וויתור על הישג זה היה כרוך באובדן יוקרתה – דבר שהממטר המצרי חשש מפניו. בהבינם כל זאת הודיעו קברניטי ישראל כבר בשלב השני של שיחות רודוס (27 בינואר-2 בפברואר 1949) כי הם נסוגים מתביעתם ההתחלתית בעניין יציאת כוחות מצרים מרצועת עזה.¹⁴ במהלך השלב השלישי של השיחות (3-24 בפברואר 1949) הסכימה ההנהגה הישראלית לויתור נוסף שנקשר לרצועה: היא הודיעה על נכונותה להותיר בידי המצרים את אזור בית-חנון שבצפון, שעליו השתלטה לאחר מבצע 'יואב'. עם זאת, שטח מסוים באזור זה נותר שטח הפקר.

ב-24 בפברואר נחתם הסכם שביתת-הנשק שהביא להפסקת מצב הלוחמה בין ישראל למצרים.¹⁵ השטח הכולל שנמסר לרשות המצרים בעקבות ההסכם הקיף כ-320 קמ"ר. בתוקף הסכם אחר, שנחתם בין שתי המדינות ב-22 בפברואר 1950 ('פשרת שעה') ונגע לחלוקת שטח ההפקר באזור בית-חנון, סופחו לרצועה עוד 20 קמ"ר, וכך הגיע שטחה ל-340 קמ"ר.¹⁶ אוכלוסיית המקום מנתה כ-300 אלף איש – כשני שלישים מהם פליטים ערבים.¹⁷

'תוכנית עזה'

לקראת כינוסה של ועידת לוזאן (27 באפריל 1949) נערכו בישראל כמה וכמה ישיבות בהשתתפות ראשי השלטון ופקידים בכירים ממשרד ראש הממשלה וממשרד החוץ כדי להתוות

11. ג"מ, ישיבה ל"ו/ש"ט של הממשלה הזמנית, 23/1/1949, עמ' 4; תעודות, ג, 'מבוא', עמ' יד-יו.
12. מ' שרת אל ו' איתן, 19.1.1949, שם, תעודה מס' 34.
13. ר' שילוח אל מ' שרת, 18.1.1949, שם, תעודה מס' 28.
14. שם, 'מבוא', עמ' טו-טז.
15. שם, עמ' יז-יח.
16. ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות, ד, ירושלים תשמ"ד, הערה 1 לתעודה מס' 500.
17. טובי, 'מדיניות ישראל' (לעיל הערה 1), עמ' 11-12.

את מדיניות ישראל בוועידה. בדיונים אלה התבטא בן-גוריון בזכות צירופה של רצועת עזה על אוכלוסייתה לישראל אם הערבים ייאותו לוותר עליה, אם כי קבע שאין למהר ולהחליט בעניין זה.¹⁸ דברים ברוח דומה אמר ראש הממשלה במהלך פגישה שנערכה בינו לבין מארק אתרדיג', הנציג האמריקני בוועדת הפיוס,¹⁹ ב-18 באפריל 1949 בטבריה.²⁰ ארבעה ימים לאחר מכן, במהלך התייעצות מדינית נוספת לקראת פתיחתה של ועידת לוזאן, שב בן-גוריון והכריז כי 'אם ימסרו לרשותנו את עזה, לא נסרב ואז ברור שנקבל אותה על כל תושביה. לא נגרש אותם'.

שר החוץ שרת חלק על עמדה זו, בעיקר משום המעמסה האנושית הכבדה שהיתה צפויה ליפול על כתפיה של ישראל עם סיפוח השטח. הוא גם הביע את התנגדותו למסירת הרצועה לעבר-הירדן, שכן סבר כי בכך יתקע המלך עבדאללה יתד משני עברי הצוואר של ישראל.²¹ חודשיים וחצי קודם לכן, במהלך ישיבת ממשלה, הזהיר שר החוץ מפני סכנה נוספת: 'אם לתת שטח זה [רצועת עזה, י"ט] לעבר הירדן, יתקבל מצב כפי שהגדיר אותו מיניסטר אחד: "יהיה לכם בוויין [שר החוץ הבריטי, י"ט] מכאן ובוויין מכאן".²²

עם פתיחת הוועידה העלה אתרדיג' לדיון את שאלת גורלה של רצועת עזה. בשיחה עם ולטר איתן, מנכ"ל משרד החוץ וראש המשלחת הישראלית לוועידה, הביע הדיפלומט האמריקני את בטחונו בכך שהמצרים אינם מעוניינים להחזיק ברצועה. הוא צידד במסירתה לישראל, והעיר כי בהסכימה לקבל את פליטי הרצועה, שאת מספרם העריך ב-150 עד 200 אלף נפש, מרימה ישראל תרומה חשובה לפתרון בעיית הפליטים.²³ הערתו זו באה על רקע הלחצים העזים שישאלה היתה נתונה להם מצד הקהילה הבין-לאומית ובעיקר מצד ארצות-הברית: אלה דחקו בה לפתור את בעיית הפליטים הערבים, בראש ובראשונה באמצעות קיום סעיף 11 של החלטת האו"ם (ג')²⁴, שקרא, בין היתר, להתיר את שיבתם של הפליטים המעוניינים בכך.²⁴

ב-3 במאי, בעקבות פנייתו של איתן, שביקש הכרעה דחופה בסוגיה, הביא שר החוץ שרת את העניין לדיון בממשלה.²⁵ במהלך הבירור התחוור כי מרבית השרים, ובראשם ראש הממשלה, תומכים בצירוף הרצועה על אוכלוסייתה למדינת ישראל. בן-גוריון סבר כי השארת חבל ארץ זה בידי מצרים היא עניין מסוכן, שכן 'לא ייתכן כי בתוך ארצנו תשב

18. גולן, גבול חם, מלחמה קרה, עמ' 38.
19. גוף של האו"ם שהוקם בדצמבר 1948 במטרה לתווך בין ישראל לבין שכנותיה ואשר הורכב מנציגי שלוש מדינות: ארצות-הברית, צרפת ותורכיה.
20. The Consul in Jerusalem to the Secretary of State, April 20, 1949, *FRUS*, VI, pp. 926-927.
21. דברי ד' בן-גוריון ומ' שרת בהתייעצות מדינית במשרד החוץ, 22.4.1949, תעודות, ב, תעודה מס' 505.
22. ג"מ, ישיבה מ"ב/ש"ט של הממשלה הזמנית, 6.2.1949, עמ' 9-10.
23. גולן, גבול חם, מלחמה קרה, עמ' 42.
24. תעודות, ד, 'מבוא', עמ' יב-יג; גולן, גבול חם, מלחמה קרה, עמ' 40-41.
25. תעודות, ד, הערת העורך, עמ' 10.

דוד בן-גוריון, משה שרת וסוגיית מעמדה של רצועת עזה

מדינה גדולה'. הוא גם שלל את האפשרות של מסירת הרצועה לירדנים, בעמדו על הסיבוכים שצפויים להתעורר במקרה שירדן תרצה לכונן מעבר מהגדה המערבית לרצועת עזה. זאת ועוד, טען בן-גוריון, עם קבלת השטח על הפליטים שבו תוכל ישראל לטעון בפני העולם כי היא תרמה את חלקה לפתרון בעיית הפליטים הערבים.

אל מול עמדה זו ניצב לו בדד שר החוץ שרת, שהעדיף להדגיש את הסכנה הדמוגרפית הכרוכה בקבלת הרצועה.²⁶ ארבעה שבועות לאחר מכן, בישיבתה של ועדת החוץ והביטחון, חזר ופרס ביתר בהירות את נימוקיו נגד הסיפוח:

אנחנו ע"י כך מגדילים את המיעוט הערבי בארץ-ישראל עד ל-300 אלף בבת-אחת ואולי יותר. אבל זה לא סתם מגדילים את האוכלוסייה, אלא שיש שם אוכלוסייה שוטפת וקשה יהיה לעמוד בפני תביעתם לחזור למקומותיהם, כי הם תושבי ארץ-ישראל. פירושו של הדבר, כי יתיישבו בכל הדרום עד לסביבות רמלה. מצב המיעוט הערבי בישראל כיום הוא מלא בעיות שעוד לא התגברנו עליהם ועכשיו באים להוסיף.²⁷

בגישתו זו של שרת תמך מי ששימש באותה עת ראש אג"ם ובנובמבר 1949 התמנה לרמטכ"ל – אלוף יגאל ידין, שנהנה מיוקרה ציבורית רבה. 'אילו היו מציעים לנו רצועה זו, וכיום היא היתה בידנו', הוא אמר, 'היה זה אסון. לא היינו יכולים להתגבר על כל הקשיים הכרוכים בבעיה'.²⁸

אך אזהרותיו של שר החוץ בדבר הסכנה הדמוגרפית לא מנעו מן הממשלה להחליט ברוב גדול ובלא מתנגדים, בישיבתה ב-3 במאי, כי 'באם יוצע סיפוח חבל עזה למדינה על כל תושביה תהא תשובתנו חיובית'. שרת עצמו נמנע בהצבעה זו.²⁹ באשר לבן-גוריון, אף כי היה ער לסכנה ששר החוץ דיבר עליה, נראה כי מבחינתו הכריעו את הכף השיקולים הבטחוניים והמדיניים. הוא עמד על השיקולים הללו ביומנו, בסוף יוני 1949, בציינו עמם גם שני שיקולים כלכליים:

1. חוף עזה חשוב מאין כמוהו [...] 2. האדמה היא טובה, ואפשר להקים כפרי דייגים – שיש לכך גם ערך משקי, וגם ערך בטחוני. 3. שנמנע שכנות מצרים במקום הזה – שכנות זו בעתיד יכולה לההפך לסכנה צבאית חמורה – גם ביבשה ועוד יותר בים. 4. נמנע כניסת עבדאללה [לרצועה, י"ט] שעלולה להחזיר הנה האנגלים, ושהכרח יביא לידי סכסוך טריטוריאלי – אם עבדאללה ישלוט בעזה, הוא יהיה מוכרח לדרוש מסדרון [מהרצועה לירדן, י"ט].³⁰

26. ג"מ, ישיבה י"ב/ב/ש"ט של הממשלה, 3.5.1949, עמ' 10-18. מרבית דברי שרת בנוגע לשאלת הרצועה נמחקו.

27. ישיבה ט' של הוועדה לענייני חוץ וביטחון, 1.6.1949, ג"מ, א' 3/7561, עמ' 12.

28. אב"ג, פרוטוקולים של פגישות, 12.4.1949.

29. ג"מ, ישיבה י"ב/ב/ש"ט של הממשלה, 3.5.1949, עמ' 18.

30. אב"ג, יב"ג, 21.6.1949.

מלבד הנימוקים הבטחוניים, המדיניים והכלכליים שהעלו מצדדי הסיפוח היו עוד שני גורמים שמילאו תפקיד חשוב בקביעת עמדתם בעניין. ראשית, כאשר קיבלו שרי הממשלה את החלטתם ב־3 במאי, הם עשו זאת, לדברי שר החוץ, 'על סמך הנחות מספריות, שיש שם בין 150 עד 180 אלף תושבים בסך־הכול, מזה 50-60 אלף תושבים קבועים ו־100-120 אלף פליטים'.³¹ למעשה היה מספרם של תושבי הרצועה גדול פי שניים בערך. שנית, בניגוד לתחושה הכללית שרווחה במהלך הדיונים על הסכם שביתת־הנשק בין ישראל למצרים, בזמן שיחות לוזאן העריכו הישראלים שכעת מעוניינת קהיר להיפטר מרצועת עזה, על המעמסה האנושית שבה.³²

רעיון סיפוח הרצועה לישראל לא תפס תאוצה בשבועות הראשונים להולדתו. המשלחת הישראלית בלוזאן המתינה לפנייה רשמית של האמריקנים בעניין – ישירות או דרך ועדת הפיוס – אך זו בוששה לבוא. אכן, בתחילה נראה כי וושינגטון אינה נותנת את דעתה לנושא, ולפיכך החליטה ישראל להעלות את העניין ביוזמתה. ב־19 במאי, לאחר שהוסמך לכך מטעם שרת,³³ מסר איתן לאתרידג' כי ישראל נכונה לקבל את רצועת עזה.³⁴ למחרת היום הוא דיווח על ההצעה לוועדת הפיוס בעל־פה, בציינו כי תהיה בכך תרומה נכבדה לפתרון בעיית הפליטים.³⁵ שלושה ימים לאחר מכן שיגר נציג ישראל באו"ם, אבא אבן, למוכ"ל האו"ם, טריגווה לי, איגרת שכללה את הצעת עזה.³⁶ לבסוף, ב־29 בחודש, הגיש איתן את ההצעה לוועדת הפיוס בכתב וביתר פירוט.³⁷

בכללו של דבר קיבלה וושינגטון את תוכנית עזה, אם כי בהסתייגויות מסוימות. במוזכר מטעם מחלקת המדינה מ־27 במאי נקבע, בדברים שנגעו בעקיפין לסוגיה, כי על ישראל יהיה להציע פיצוי טריטוריאלי לערבים בעבור כל שטח שהיא מצפה לקבל מהם ושנמצא מחוץ לגבולות המדינה היהודית כפי שנקבע בהחלטת האו"ם מ־29 בנובמבר 1947. בעניין זה נטען במוזכר כי המשלחת הישראלית בלוזאן כבר הודיעה לאתרידג' על האפשרות שישראל תעניק פיצוי טריטוריאלי מסוים בנגב בתמורה לרצועה, אם כי המשלחת הישראלית לא ציינה באוזני האמריקנים לאיזו מדינה ערבית יימסר אותה פיצוי.³⁸ אפשרות מעין זו הועלתה גם במהלך התייעצות שקיים בן־גוריון בראשית יוני עם שרת ועם פקידים בכירים ממשרד החוץ. ראש הממשלה הסכים להציע לקהיר 'במקום רצועת עזה, רצועה מעין זו בנגב המערבי [על] הגבול עם מצרים'.³⁹ ב־4 ביוני העבירה מחלקת המדינה מברק סודי למשלחת האמריקנית

31. ישיבה ט' של הוועדה לענייני חוץ וביטחון, 1.6.1949, ג"מ, א' 7561/3, עמ' 12.

32. ישיבה א' של הוועדה לענייני חוץ וביטחון, 2.5.1949, ג"מ, א' 7561/2, עמ' 12.

33. גולן, גבול חם, מלחמה קרה, עמ' 42.

34. The Minister in Switzerland to the Secretary of State, May 20, 1949, *FRUS*, VI, p. 1036.

35. ו' איתן אל א' אבן, 21.5.1949, תעודות, ד, תעודה מס' 32.

36. שם, הערה 3 לתעודה מס' 32.

37. ו' איתן אל א' ק' דה־בואסנו־ה, 29.5.1949, תעודות, ד, תעודה מס' 41.

38. Memorandum by the Acting Secretary of State to the President, May 27, 1949, *FRUS*, VI, p. 1060.

39. אב"ג, יב"ג, 6.6.1949.

בלוואן, ובו הודיעה כי ממשלת ארצות-הברית תומכת בסיפוח הרצועה לישראל כחלק מהסדר טריטוריאלי סופי, ובלבד שהסדר זה יושג במשא-ומתן עם מצרים ובהסכמתה המלאה, וכן בתנאי שיינתן לה פיצוי טריטוריאלי אם תהיה מעוניינת בכך. עוד נאמר במברק כי העברת הרצועה לישראל מחייבת קבלת ערבויות ביטחון בנוגע למעמד האוכלוסייה במקום בהימצאה בשליטת המדינה היהודית.⁴⁰ ארבעה ימים לאחר מכן הותר לדיפלומטים האמריקנים למסור לישראל על עמדתה של וושינגטון באשר לרעיון סיפוח הרצועה. השינוי היחיד שחל בינתיים בעמדה האמריקנית התבטא בקביעה שיש להסדיר את העניין בהתדיינות שתתנהל בין ישראל לבין 'ממשלות בעלות עניין' ובהסכמתן המלאה.⁴¹ נראה שבדברים אלה התכוונו האמריקנים לירדן (נוסף על מצרים), שחשקה כבר מזמן ברצועת עזה, בעיקר בשל שאיפתה לשלוט במוצא לים התיכון.⁴²

העמדה המצרית כלפי תוכנית עזה היתה שלילית לחלוטין, ונכונותה של ארצות-הברית לחלץ מישראל פיצוי טריטוריאלי בתמורה לחבל ארץ זה לא חוללה בה כל שינוי. לשרת נמסר על עמדתה של קהיר ב-1 ביוני.⁴³ אתרידג' עצמו הודיע למזכיר המדינה ב-8 ביוני כי ההצעה הישראלית אינה מקובלת על הערבים, שכן בעיניהם היא 'סוחרת בפליטים תמורת שטח'.⁴⁴ דברים ברוח דומה אמר גם שגריר מצרים בווינגטון, בכנותו את ההצעה הישראלית 'עסקת חליפין זולה'. הוא טען כי ראשית כול על ישראל לאפשר לאותם פליטים מן הרצועה הרוצים לשוב לבתיהם הקודמים לעשות כן.⁴⁵ האמריקנים לא פסלו את דרישתו זו של השגריר המצרי. בפגישה שערך איתן עם ועדת הפיוס, ב-27 במאי, אמר לו אתרידג' כי הוועדה מצפה כעת להצהרה ישראלית בדבר מספר הפליטים הערבים שישראל תהיה מוכנה לקלוט אם הרצועה לא תימסר לידיה.⁴⁶ דעתו של אתרידג', כפי שהובעה בזכר למחלקת המדינה, היתה כי עצם נכונותה של ישראל לספח את רצועת עזה על אוכלוסייתה מוכיחה כי באפשרותה לקבל לתחומה, בעזרת סיוע חיצוני, בין 200 ל-250 אלף פליטים, אפילו לא תקבל את השטח.⁴⁷

40. The Acting Secretary of State to the Legation in Switzerland, June 4, 1949, *FRUS*, VI, p. 1090

41. The Acting Secretary of State to the Embassy in Israel, June 8, 1949, *FRUS*, VI, pp. 1095-1096

42. א' ששון אל מ' שרת, 1.2.1949, תעודות, ג, תעודה מס' 186; א' ששון אל ו' איתן, 21.3.1949, שם, תעודה מס' 245.

43. א' ששון אל מ' שרת, 1.6.1949, תעודות, ד, תעודה מס' 48.

44. Mr. Mark Ethridge to the Secretary of State, June 8, 1949, *FRUS*, VI, pp. 1096-1097

45. The Acting Secretary of State to the Embassy in Egypt, June 11, 1949, *FRUS*, VI, p. 1116

46. The Minister in Switzerland to the Secretary of State, May 28, 1949, *FRUS*, VI, pp. 1070-1071

47. Memorandum by Mr. Mark F. Ethridge to the Deputy Under Secretary of State, June 15, 1949, *FRUS*, VI, p. 1139

בישיבת הממשלה שהתקיימה ב־21 ביוני דיווח שרת לשרים כי אתרידג' הציע לישראל להודיע לוועדה 'מהו מספר הפליטים שאנו מוכנים לקבל: א. במקרה שנקבל את עזה. ב. במקרה שלא נקבל את עזה'. הוא סבור, סיפר שר החוץ, 'כי במקרה האחרון – המספר המתקבל על הדעת הוא מאתיים אלף'. לעומת זאת, ציין שרת, במקרה הראשון יצטרפו לישראל למעלה מ־300 אלף איש, וכך יגיע מספר הערבים בה לכחצי מיליון. נוסף על כך זוהר שרת כי וושינגטון עלולה לדרוש כפיצוי טריטוריאלי את אילת. ואולם, תחזיותיו הקודרות של שר החוץ באשר לצפוי לישראל בעקבות אימוץ תוכנית עזה לא הרתיעו את ראש הממשלה. הלה חזר והדגיש את החשיבות הכלכלית הטמונה בחוף עזה ובאדמתה הפורייה. הוא אף שב ונימק את הצורך בהוצאת המצרים משם: 'עזה בידי מצרים – זוהי סכנה גדולה. זוהי מדינה עצומה, תהיה אז בתוך הארץ, החוף יהיה בידה, הצי שלה יהיה גדול משלנו – אם לא היום, הרי מחר או מחרתיים'. הוא גם הסביר בפרוטרוט מדוע הוא רואה סכנה במסירת הרצועה לעבר־הירדן: 'אם עזה תהיה בידי עבר־הירדן, תהיינה צפויות לנו שתי סכנות: א. סכנת אנגליה – אנגליה תיכנס לעזה; ב. זה יצור לנו קורידור של דאנציג, גם אם יסכימו לקבל את עזה בלי קורידור, אלא מעבר בלבד – כך מחייב ההיגיון, כי אם הם שליטים בעזה – הם מוכרחים להלחם על קורידור'. משיקולים אלה, חתם בן־גוריון את הדיון, חייבים להוסיף ולהתעקש בעניין קבלת הרצועה.⁴⁸

גישתו זו של ראש הממשלה בנוגע לסוגיית עבר־הירדן באה לידי ביטוי ימים מספר לאחר מכן, כאשר נודע לו שאיתן הגיש לפאזי אל־מולקי, ראש משלחת ירדן לשיחות לוואן, מסמך נסיוני בעניין הסדר מדיני בין שתי המדינות, ובו ביטוי לנכונות ישראלית להעברת הרצועה לירדנים אם המצרים יאותו לכך.⁴⁹

שרת מיהר להבריק לאיתן כי לדעת ראש הממשלה הוא הרחיק לכת בהבטחותיו למולקי בעניין עזה. עם זאת, איתן הצטווה להשאיר את הדלת פתוחה לכל התדיינות אפשרית בעתיד.⁵⁰ התמתנות כלשהי בגישתם של בן־גוריון ושל שרת בעניין מסירת הרצועה לירדן נרשמה במהלך השיחות המדיניות שהתנהלו בין שתי המדינות בסוף 1949 ובראשית 1950. בהתייעצויות שנערכו בישראל בסוף נובמבר 1949, לקראת פתיחתן של שיחות אלה, נקבע כי סיפוחה של רצועת עזה לירדן יוכל להיעשות בהסכמתה של מצרים.⁵¹ עמדה זו הובהרה לירדנים כבר בתחילת סבב המפגשים הראשון.⁵² את ההתגמשות הזאת יש לתלות במאמצי ישראל באותה עת להגיע לשלום עם אחת ממדינות ערב ובכך לפרוץ את מחסום העוינות הכלל־ערבי שסגר עליה. עם זאת, קברניטי ישראל התקשו להאמין שמצרים אכן תיאות לוותר על הרצועה לטובת הממלכה ההאשמית.⁵³

48. ג"מ, ישיבה כ"ב/ש"ט של הממשלה, 21.6.1949, עמ' 12-13, 21-22.

49. ר' איתן אל מ' שרת, 21.6.49, תעודות, ד, תעודה מס' 91.

50. שם, הערה 1 לתעודה מס' 91.

51. גולן, גבול חם, מלחמה קרה, עמ' 113.

52. שיחת א' ששון, ר' שילוח – המלך עבדאללה, סמיר רפאעי, 29.11.1949, תעודות, ד, תעודה מס' 441.

53. ג' רפאל אל ר' איתן, 15.12.1949, שם, תעודה מס' 496.

למרות תגובתה השלילית של מצרים, למן המחצית הראשונה של יוני 1949 הגבירו האמריקנים את מאמציהם לקדם את תוכנית עזה, וושינגטון קיוותה שמצרים תחל להתדיין עם ישראל על יסוד ההצעה ובכך תפרוץ את הדרך המדינית, כפי שעשתה בחתמה ראשונה על הסכם שביתת-הנשק. אישים בממשל האמריקני העריכו כי הסדר ישראלי-מצרי בעניין הרצועה עשוי להוביל להסדר כולל וסופי בין שתי המדינות.⁵⁴ ב-24 ביוני העבירו האמריקנים לישראל את הצעתם לפתוח בהתדיינות מדינית עם מצרים על יסוד תוכנית עזה. שבוע ימים לאחר מכן הודיעה ישראל לארצות-הברית כי היא מסכימה להצעה.⁵⁵ עם זאת, היא העריכה שיוזמה זו גידונה לכישלון כל עוד מצרים חשה שושינגטון מצדדת בהסדר הכולל קבלת פיצוי טריטוריאלי מישראל.⁵⁶ המצרים, מצדם, בשיחותיהם עם אנשי מחלקת המדינה, התנגדו לצירוף שטחים ערביים נוספים לתחום ישראל ואף הביעו פליאה על שושינגטון רואה בחיוב את הרעיון.⁵⁷

מאמצים מדיניים אלה של ארצות-הברית נדונו בישיבת הממשלה ב-19 ביולי. שר החוץ שרת ביקש לקדם את פני הרעה החבויה בהבטחה האמריקנית להשיג 'פיצוי טריטוריאלי' מישראל. [במידה] ויתברר שלא נוכל לקבל את הרצועה רק במחיר הפליטים שאנו מקבלים, הוא אמר, 'אלא נצטרך להיכנס במשא מתן על תיקוני גבול - כי אז אני סבור שעלינו להיות מוכנים לדבר על ויתור על שטח ידוע לאורך גבול המדבר בינינו ומצרים בצפון, אבל רחוק מאד מעזה, שלא יגע בה ולא יפגום במעמדנו שם. ייתכן גם לדבר על ויתור בחלק המזרחי של הנגב, על רצועה ידועה, החל מדרומית לבית ג'וברין והלאה'. שרת סבר כי את השטח הזה במזרח הנגב ניתן להעניק לירדן: 'זה יקצר את הדרך של עבר-הירדן לעזה', אמר. הוא הציע שישראל תעניק לירדנים זכויות שימוש בנמל עזה, כשם שהתכוונה לעשות בעבר בנמל חיפה, 'ואז', הסביר, 'הדרך שיצטרכו לעבור בטריטוריה ישראלית - תתקצר קצת'. בכל מקרה, הדגיש שרת, על ישראל להתנגד בתוקף לפיצוי טריטוריאלי שיפגע באילת. בהמשך דבריו נדרש השר לשאלת פליטי הרצועה. הוא ביקש מהממשלה להתנות את הסכמתה לקבל את הרצועה בהגבלת מספר האנשים שיהיה על ישראל לקלוט עם צירוף האזור לשטחה. 'אנחנו חשבנו', הבהיר שרת, 'שהמדובר על מאה וחמישים או מאה ושישים אלף תושבים ערבים. עתה עומדים אנו בפני מספרים המשנים את התמונה תכלית שינוי'. יתרה מזו, ציין, המספר הסופי עלול לגדול אף יותר:

ישנם מאה ועשרים אלף פליטים בלבנון, והלבנון שוכנת על הים ועזה גם היא שוכנת על הים. לא ישגה ממצרים או מהלבנון להתקשר עם צרפתים ואנגלים ולהעביר באוניות אחדות אלפים או עשרות אלפים פליטים לעזה. אם כן הדבר - ייתכן [גם] להעביר

⁵⁴ The Secretary of State to the Embassy in Egypt, June 28, 1949, *FRUS*, VI, pp. 1191-1192

⁵⁵ The Secretary of State to the Embassy in Egypt, July 1, 1949, *FRUS*, VI, p. 1195

⁵⁶ The Ambassador in Israel to the Secretary of State, July 3, 1949, *FRUS*, VI, p. 1197

⁵⁷ *FRUS*, VI, p. 1195, Footnote Number 2

מסוריה, עבר הירדן והמשולש פליטים לעזה, ובור זה שקנינו אותו יכול להתברר שהוא מכיל הרבה יותר, ויכולים עוד לשפוך לתוכו בזמן שאנו נשאב ונשאב בלי סוף.

מסקנתו של שר החוץ היתה כי על ישראל לקבוע 'תקרה' של 200 אלף ערבים שאותם תיאות לקלוט עם קבלת הרצועה. אבא אבן, שנכח בדיון הממשלתי, תמך בגישתו של שרת. מטרת האמריקנים, סיפר, היא כפולה: 'א. להעמיס עלינו מספר גדול של פליטים. ב. לפתוח מחדש את הדיון הטריטוריאלי על הנגב'.

בניגוד לדיון שהתנהל בממשלה חודש לפני כן, ב־21 ביוני, הפעם נטה ראש הממשלה בן-גוריון לאמץ את עמדתו של שר החוץ.⁵⁸ בהתאם לכך החליטה הממשלה 'להודיע שנכונותנו לקבל את עזה על תושביה מותנית שמספר הערבים הנמצאים בעזה ובסביבתה לא יעלה על מאתיים אלף נפש'.⁵⁹ אך ישראל לא נאלצה להעמיד את החלטתה זו במבחן. המצרים, במגיעיהם עם האמריקנים, שבו ושללו את תוכנית עזה.⁶⁰ בראשית אוגוסט, ימים ספורים לאחר שהממשלה המצרית דחתה את התוכנית באופן רשמי, הודתה ושינגטון כי נראה שאי אפשר להביא את מצרים ואת ישראל לדון בה כבסיס להסדר מדיני רחב יותר. עתה קיוו האמריקנים שההצעה תשתלב, ואולי תזכה לעדנה, בדיונים הרגילים המתנהלים בלואזן.⁶¹ כשלושן הוועידה בספטמבר 1949 סתם את הגולל גם על תקווה זו.

מחלוקת בתוך משרד החוץ בשאלת הרצועה

בניגוד לחבלים הערביים שבמזרח ארץ-ישראל ('הגדה המערבית'), שנתפסו בידי עבר-הירדן בראשית מלחמת 1948 וסופחו אליה כשנתיים לאחר מכן, מעמדה וגורלה של רצועת עזה הוסיפו להיות לוטים בערפל גם לאחר שישראל ומצרים חתמו על הסכם שביתת-הנשק שהסדיר את הישארות המצרים שם. התנגדותה של קהיר ל'תוכנית עזה' במהלך דיוני לואזן והתעקשותה להשאיר את הרצועה בידיה לא נבעו מרצון כלשהו למזג את חבל הארץ הזה במדינה המצרית. נהפוך הוא, מאז כבשו את הרצועה במאי 1948 סירבו המצרים לספחה לארצם, למרות בקשותיהם החוזרות ונשנות של התושבים המקומיים. קהיר הגדירה את הרצועה כ'שטח בדרום פלסטין' הנמצא באחריות מצרית, והחזיקה בה כיחידה טריטוריאלית סגורה מבחינה פוליטית ופיסקלית.⁶² בד־בבד ובהתאם לכך ראתה ארצות-הברית את מעמדה

58. ג"מ, ישיבה כ"ז/ש"ט של הממשלה, 19.7.1949, עמ' 11-15, 21, 52.

59. נוסח החלטת ממשלה מישיבתה ביום 19.7.1949, ג"מ, החלטות ממשלה שמורות, א' 7484/10.

60. Mr. Stuart W. Rockwell to the Secretary of State, July 20, 1949, *FRUS*, VI, pp. 1238-1239.

61. The Secretary of State to the Embassy in the UK, August 1, 1949, *FRUS*, VI, pp. 1275-1276.

62. טובי, 'מדיניות ישראל' (לעיל הערה 1), עמ' 12.

המדיני של הרצועה כעניין פתוח שעדיין דורש הכרעה.⁶³ אף שישראל היתה ערה למצב עניינים זה, במחצית הראשונה של שנות החמישים היא לא נקטה שום פעולה, מדינית או צבאית, כדי לנסות ולהשיג בעלות על המקום. עמדתו של שרת, ששללה את סיפוח הרצועה בשל הסכנה הדמוגרפית הכרוכה בכך, אומצה כעמדתה הרשמית של ישראל בסוגיה.

בראשית 1950 ערכה ישראל בירור מדיני בעניין מעמד הרצועה לראשונה מאז כשלוש ועידת לוזאן. ב-23 בפברואר פנתה ועדת הפיוס לנציגי ישראל ומצרים בהצעה להקים ועדה משותפת, שתדון בכמה נושאים הקשורים בעיקר לשטח ההפקר שבאזור בית-חנון. במברק שהועבר לשר החוץ שרת ב-24 בחודש הציע גדעון רפאל, איש משרד החוץ שניהל את המגעים עם ועדת הפיוס, לקבל את הרעיון, אולם לדרוש שסדר היום של הוועדה המשותפת יכלול 'לימוד כל בעיותיה הבולטות של עזה', במיוחד בכל הנוגע לסוגיות הפליטים והגבולות.⁶⁴ במברק התשובה הפנה שרת את תשומת לבו של רפאל לעובדה כי המחלוקת שנסבה על שטח ההפקר נפתרה כבר כמה ימים קודם לכן, בדייניה של ועדת שביתת-הנשק המעורבת הישראלית-מצרית (וש"ן), לשביעות רצונם של כל הצדדים. בנוגע לשאר המלצותיו של רפאל ענה שרת בבטוח כי הן מכעיסות ומובילות למבוי סתום. הגורם המרכזי בסוגיית הרצועה, הבהיר, הוא 'חוסר יכולתה הפיזית של ישראל לקלוט עוד 275,000 ערבים שמתוכם מעל ל-200,000 יתיישבו מחוץ לרצועה' (דהיינו, ביישוביהם הקודמים שבשטח מדינת ישראל). העמדה הישראלית, פסק שרת, צריכה להיות הקמת ועדה ישראלית-מצרית שתדון בשאלת השלום בכלל או שתנקוט צעדי ביניים שיובילו בסופו של דבר להסדר כולל. לחלופין, טען, אפשר לנסות ולהגיע להסכם אי-התקפה עם מצרים על בסיס הסטטוס-קוו הטריטוריאלי הנוכחי, ולהשאיר את סוגיית הרצועה פתוחה עד שיובהרו תוכניות היישוב מחדש של הפליטים (בארצות ערב).⁶⁵ תשובתה הרשמית של ישראל להצעתה של ועדת הפיוס נמסרה ב-28 בחודש, כשהיא מנוסחת על-פי הקווים שקבע שר החוץ: הסכמה להקמת ועדה ישראלית-מצרית שתדון בהסדר שלום כולל או בצעדי ביניים שיובילו לכך, ודחיית הרעיון לדון בגורל שטח ההפקר באזור בית-חנון מאחר שבעיה זו כבר נפתרה ימים מספר קודם לכן.⁶⁶ עמדתו של שרת הולידה חילופי דברים בינו לבין רפאל ואבן (שהיה בסוד המגעים עם ועדת הפיוס) בעניין מקומה של הרצועה בהסדר כולל בין ישראל למצרים. במברק לשרת מ-2 במרס טענו רפאל ואבן כי כל דיון מדיני עם מצרים יערב בסופו של דבר את פליטי הרצועה, וכי אם ישראל אינה רוצה לדון בסוגיה זו משמע שאין היא רוצה, למעשה, לדון בהסדר ישראלי-מצרי כל עוד לא יישובו מחדש כל הפליטים בארצות ערב - דבר שלא נראה באופק, לדעתם. במקרה כזה, הם סיכמו, על ישראל לחדול ממאמציה להגיע לשיחות

63. א' אבן אל מ' שרת, 16.2.1950, יהושע פרוינדליך (עורך), תעודות, ה, ירושלים תשמ"ה, תעודה מס' 95; ו' איתן אל משלחת ישראל באו"ם, 15.9.1951, בתוך: ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות, ו, ירושלים תשנ"א, תעודה מס' 387.

64. ג' רפאל אל מ' שרת, 24.2.1950, תעודות, ה, תעודה מס' 106.

65. מ' שרת אל א' אבן וג' רפאל, 27.2.1950, שם, תעודה מס' 108.

66. ג' רפאל אל יו"ר ועדת הפיוס לארץ-ישראל, 28.2.1950, שם, תעודה מס' 114.

ישירות עם מצרים ולהשאיר בעינו את הסטטוס־קוו שבו 'מצרים מחזיקה בעזה ומשתמשת בפליטיה כנשק פוליטי'.⁶⁷ דברים ברוח דומה הופיעו במברק אחר ששלח רפאל לשרת.⁶⁸ תגובתו המפורטת של שר החוץ לטיעונים אלה הגיעה ב־6 בחודש. הוא אמר כי מובן לו שכל משא־ומתן עם מצרים מוכרח מטבע הדברים לנגוע בשאלות גורלה של רצועת עזה ועתיד פליטיה, וטען כי מעולם לא סירב לדון בשאלות אלה, אלא רק התנגד לכך שבשלב זה יצמצם הדיון עם מצרים אך ורק לסוגיות הללו. שרת שלל את קביעתם של השניים כפי שהוא הבין אותה – כי 'אם אין אנו מוכנים לקבל את רצועת עזה לידנו על כל תושביה ופליטיה אזי מוטב לנו לחדול מלדרוש שיחות ישירות של שלום עם מצרים'. שכן, תמה שרת, אם המצרים יודיעו כי התנאי שלהם לשלום הוא הסכמתה של ישראל לקבל את הרצועה ואת פליטיה לשטחה, האם היא חייבת להסכים לכך? 'כלום משום שאיננו מוכנים למלא תנאי זה', הוסיף והקשה, 'אסור לנו לדבר על משא ומתן של שלום?'. הוא הזכיר לרפאל ולאבן כי ישראל לא נרתעה מלדרוש משא־ומתן ישיר בשעה שמדינות ערב הציגו תנאים מדיניים שלא התקבלו ועדיין אינם מתקבלים על דעתה של הנהגת המדינה. זאת ועוד, שאל־גער השר, אפילו תסכים ישראל לקלוט את הרצועה, 'איפה תישבו את 210,000 הפליטים' שבה? 'איך', הוסיף ושאל, 'תתאימו את מנגנון המדינה ואת כל חייה לקליטתם? מי מהמנצחים על ההתיישבות וענייני קרקעות יקבל על עצמו לבצע את המשימה הזאת? מה יהא גורל המדינה כולה לאחר שהמיעוט הערבי שלה יגדל עד 450,000 נפש?'. התשובה על הקושיות הללו, סיכם שרת, היא ברורה: 'הדבר איננו אפשרי'.⁶⁹

התנצחות זוטא זו בין שר החוץ לבכירי משרדו בשאלת הרצועה הסתיימה כשידו של השר על העליונה; ישראל לא ניסתה לזיזם דיון עם מצרים בסוגיה זו באמצעות ועדת הפיוס. בסוף מרס, כשהתברר שישראל וועדת הפיוס חלוקות ביניהן בשאלה באילו נושאים על הוועדה הישראלית־מצרית לדון, החליטה ועדת הפיוס לגנוז את הרעיון.⁷⁰

שאלת מעמדה של הרצועה במסגרת הסדר ישראלי־מצרי עלתה פעם נוספת על סדר יומם של אנשי משרד החוץ מיד לאחר הפיכת 'הקצינים החופשיים' במצרים, ב־23 ביולי 1952. בתחילת דרכו של המשטר החדש בקהיר ראו בו קובעי המדיניות בירושלים שותף אפשרי להתדיינות מדינית.⁷¹ ימים ספורים לאחר ההפיכה העביר שרת לשליטיה החדשים

67. א' אבן וג' רפאל אל מ' שרת, 2.3.1950, שם, תעודה מס' 118.

68. ג' רפאל אל מ' שרת, 2.3.1950, שם, תעודה מס' 119.

69. מ' שרת אל א' אבן וג' רפאל, 6.3.1950, שם, תעודה מס' 129.

70. ק' דה־בואסנו'ה אל ג' רפאל, 21.3.1950, שם, תעודה מס' 145; ג' רפאל אל ק' דה־בואסנו'ה, 23.3.1950, שם, תעודה מס' 146; תזכיר של ועדת הפיוס, 29.3.1950, שם, תעודה מס' 157.

71. Michael B. Oren, *Origins of the Second Arab-Israel War: Egypt, Israel and the Great Powers, 1952-1956*, London 1992, p. 99; Howard M. Sachar, *Egypt and Israel*, New York 1981, pp. 78-79; יחסי ישראל-ערב 1952-1949, ירושלים

1991, עמ' 172.

של מצרים שדר סודי, ובו הודגש רצונה של ישראל בשלום. כדי להשיג זאת הוצע לערוך שיחות שייסובו על מספר נושאים המטרידים את שתי המדינות. אחד הנושאים שהומלץ לדון בהם היה 'בעיית עתידה של רצועת עזה'. ברם, שרת לא התכוון לרמוז בכך על רצונה של ישראל לקבל את השטח מידי מצרים. לראיה, הוא הציע כנושא נוסף לבירור את 'קביעת הגבול לפי קו שביתת הנשק, עם תיקונים קלים והדדיים במידה שיהיו רצויים לצד אחד ומקובלים על השני'.⁷² לנוכח העובדה ששר החוץ הסכים להישארות הרצועה בידיים מצריות, נראה שהצעתו לערוך בירור בשאלת 'עתיד' השטח כוונה, למעשה, למציאת הסדר לבעיית הפליטים שבמקום – כזה שיניח את דעת שני הצדדים. ואולם, שרת לא הציג שום תוכנית מעשית לפתרון הבעיה. במכתב שנשלח ממשרד החוץ לאבא אבן, כעת שגריר ישראל בווינגטון, בסוף יולי 1952, העריך שמואל בנדור, מנהל מחלקת ארצות-הברית במשרד החוץ, כי המכשול העיקרי העומד בדרך להשגת הסדר עם מצרים מצוי 'בהיעדר כל תכנית אצלנו לפתרון שאלת הפליטים ברצועת עזה'. המצרים, קבע בנדור, לא יאבו להגיע לכל הסדר, 'אף לא בצורת הרחבת הסכם שביתת הנשק, או חוזה לאי-התקפה – בלי שתיפתר שאלת הפליטים'.⁷³ בד"בבד העבירה המחלקה בראשות בנדור לשר שרת שני מוזכרים שעסקו בסוגיית ההסדר עם מצרים. במוזכרים הומלץ, בין היתר, לכלול בסדר היום לפגישה עתידית בין נציגי הצדדים את שאלת 'רצועת עזה ושיקום הפליטים'. עם זאת, נראה שעמדת ההנהגה בעניין זה לא היתה לגמרי נהירה למחלקת ארצות-הברית; אנשיה ביקשו לדעת: 'א. האם אנו רוצים ברצועת עזה? ב. האם אנו מוכנים לקבל את רצועת עזה עם תושביה הקבועים (כחמישים אלף) עם תוספת של חמישים אלף פליטים?'.⁷⁴

היועץ בשגרירות ישראל בווינגטון, יעקב שמעוני, ניסה לענות כמיטב הבנתו על שאלותיה של מחלקת ארצות-הברית. בתשובה לשאלה הראשונה הוא פסק כי 'אנו רוצים ברצועת עזה', וכי הסיבה העיקרית לכך היא בטחונית: 'פריד בינינו ובין מצרים מדבר גדול, ועד כמה שידוע לי מעריכים חוגי הצבא שלנו את הגורם הזה כגורם בטחוני חיוני'. בנוגע לאוכלוסייה טען שמעוני כי ישראל מוכנה לקבל את תושבי הקבע, אולם מתנגדת לקלוט את 200 אלף הפליטים. עם זאת, הוסיף וציין, 'קבלת מספר מצומצם יותר של פליטים היא עניין למיקוח'.⁷⁵

הנחות היסוד של שמעוני בנוגע למעמדה של הרצועה שיקפו נאמנה את העמדה שביטא בן-גוריון במהלך ועידת לוזאן וסתרו את תפיסתו של שרת בסוגיה. הבדלי הגישות הללו בקרב קובעי המדיניות בישראל עשויים להסביר את חוסר הבהירות ששרר במחלקת ארצות-הברית בעניין זה, וגם את קביעתו של אפרים עברון, עוזר בנציגות ישראל באו"ם, מינואר

72. מ' שרת אל א' אבן, 31.7.1952, בתוך: יהושע פרוינדליך (עורך), תעודות, ז, ירושלים תשנ"ב, תעודה מס' 267.

73. מאה"ב [מחלקת ארצות-הברית] אל השגריר בווינגטון, 31.7.1952, ג"מ, ח"ן 2477/19.

74. מאה"ב אל ש' קומיי, 18.8.1952, ג"מ, ח"ן 2477/19.

75. שמעוני אל השגריר, 13.8.1952, ג"מ, ח"ן 2477/19.

1953, ולפיה 'עניין רצועת עזה על 300,000 תושביה ופליטיה היא בעיה שלא ידוע לי כיצד אנו מציעים לפתרה'.⁷⁶ למרות זאת, כפי שהיה במהלך ההתנצחות הקצרה שעורר רעיון הוועדה הישראלית-מצרית המשותפת, גם עתה גברה דעתו של שרת, וישראל נמנעה מלהעלות לפני ראשי השלטון החדש בקהיר תוכנית ממשית כלשהי לפתרון סוגיית הרצועה על בעיית הפליטים שבה.

שאלת תפיסתה של הרצועה בידי ישראל על רקע ההסלמה שחלה ביחסיה עם מצרים

במהלך 1954 הלכו והידרדרו היחסים בין ישראל למצרים על רקע התרחשותם של כמה אירועים: הפעלת רשת ריגול ישראלית בקהיר ובאלכסנדריה באביב-קיץ 1954 ותליית שניים ממשותפיה לאחר שנחשפה;⁷⁷ מעצרה והחזקתה של האונייה 'בת-גלים' בידי שלטונות מצרים בסוף 1954;⁷⁸ והתגברות תופעת ההסתננות הפוליטית (זו שנועדה מלכתחילה לפגוע באנשים ובמתקנים בתוך ישראל) מתוך שטח הרצועה במהלך אותה שנה, כשבתוך כך לא נפקד גם מקומה של ההסתננות הלא-פוליטית (הסתננות לשם השבת רכוש נטוש ולמטרות כגון ביקור קרובים שנשארו בישראל או השתקעות, מעבר לירדן ופעילות פלילית). המצרים, שעד לראשית 1954 פעלו למניעת התופעה (אם כי לא תמיד בהצלחה), שינו את גישתם בעקבות ההידרדרות הכללית שחלה ביחסי שתי המדינות. בירושלים החלו לזהות מעורבות מצרית בהסתננות הפוליטית. לפי דיווחי צה"ל, בין אפריל לספטמבר 1954 בוצעו לפחות חמש פעולות חבלה בידי שלוחי המודיעין המצרי בעזה.⁷⁹

בעיית ההסתננות הדאיגה מאוד את ראשי המדינה. נזק כבד נגרם בעטייה לביטחון, לכלכלה ולחברה בישראל.⁸⁰ במיוחד נפגעו יישובי הספר החדשים שהוקמו לאורך גבולות הארץ, בהימצאם בקו האש הראשון של המסתננים. תופעת הלוואי החמורה ביותר שחוללה התערעורת תחושת הביטחון באותם יישובים היתה עזיבה של משפחות ולפעמים עזיבה של הקהילה כולה. מבחינתם של קברניטי המדינה, תופעה כזאת היתה בלתי-נסבלת. ההתיישבות באזורי הספר נועדה להשיג מטרה מדינית חשובה מעין כמוה: הפגנת הריבונות הישראלית לאורך קווי שביתת-הנשק. בכך ביקשה ישראל לבסס את דרישתה שקוויים אלה יישארו גבולות הקבע של המדינה ולא ישונו בהתאם לתביעת מדינות ערב והקהילה הבינ-לאומית.⁸¹

76. א' עברון אל א' אבן, 13.1.1953, בתוך: ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות, ת, ירושלים תשנ"ה, תעודה מס' 12.

77. מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 346-349.

78. גולני, תהיה מלחמה בקיץ... עמ' 65.

79. פגעי ההסתננות בגבולות ישראל, ג"מ, ח"ץ 14/2402, ללא תאריך; מוריס, מלחמות הגבול של ישראל, עמ' 51-67, 100-101; טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל, עמ' 162-165.

80. מוריס, מלחמות הגבול של ישראל, עמ' 69-70, 113-117.

81. שם, עמ' 121-123.

ואולם, ראשי השלטון לא היו תמימי דעים באשר לדרך התגובה שראוי לנקוט לנוכח טרור המסתננים. מצד אחד של המתרס ניצב המחנה האקטיביסטי בראשות דוד בן-גוריון. אנשיו האמינו, בתמצית, כי העימות הישראל-ערבי עתיד להיות ממושך בשל סירובם הבסיסי של הערבים לקבל את קיומה של המדינה היהודית, וכי משום כך נגזר על ישראל להגיב באמצעים כוחניים חריפים על כל פעולה ערבית המכוונת נגדה. התנהגות מעין זו, גרסו, תבהיר לצד הערבי כי מוטב לו להשלים עם המציאות המדינית החדשה שהתהוותה באזור מאז מאי 1948. מנגד עמדו שרת וחסידיה, שהחזיקו בדעה כי גם אם ישראל מצויה במאבק מר וארוך עם שכנותיה, הרי חובה על הנהגתה להקפיד על ריסון עצמי ולהימנע ככל הניתן מהפעלת מדיניות של כוח, משום שרק כך תוכל להניע את הערבים להתקדם להתפייסות היסטורית כלשהי.⁸²

לשרת ניתנה ההזדמנות ליישם את תפיסת עולמו המדינית בסוף 1953, עת החליט בן-גוריון לקחת 'פסק זמן' מן החיים הציבוריים ולפרוש לשדה-בוקר. עם זאת, לפני פרישתו דאג בן-גוריון להבטיח את מינויים של משה דיין לרמטכ"ל ושל פנחס לבון לשר הביטחון. שניים אלה פעלו על-פי הקו האקטיביסטי שהוא הוביל.⁸³

סוגיית ההידרדרות במצב הבטחוני בדרום הארץ עקב פעילותם של המסתננים מרצועת עזה עלתה על שולחנה של ממשלת ישראל במהלך אפריל-מאי 1954. שר הביטחון לבון הזהיר את עמיתיו כי המצב הפנימי ביישובי הנגב 'מתקרב לנקודת התערעורת חמורה'. הוא טען כי יהיה קשה למנוע את 'הסכנה המתמדת' הבאה מכיוונה של הרצועה, בהתחשב בעובדה שיש שם 'קרוב ל-300,000 ערבים שהם למעשה מחנה אחד גדול, אשר תנאי חייו הם בלתי-אפשריים ואפשרויות ההסתננויות [ממנו] כמעט בלתי-מוגבלות'.⁸⁴ עוד טען כי 'יותר מאשר בכל שטח אחר, אין פתרון לשאלת ההסתננות מרצועת עזה'. כל שהמדינה יכולה לעשות בתנאים הנוכחיים, הבהיר לבון, 'הוא ליצור תנאים המגבירים את כוח העמידה וההתגוננות של היישובים והמתושבים ומכבידים על המסתננים'. בהתאם להערכתו זו של לבון החליטה הממשלה להטיל עליו להכין תוכנית לחיזוק מערך הביטחון ביישובי הנגב המערבי.⁸⁵ ב-30 במאי 1954 הביא לבון את תוכניתו לדיון ממשלתי. בסופו של הדיון הוחלט ששרי האוצר והביטחון יקבעו את 'האמצעים הדרושים למימון תוכנית ההגנה ליישובי הנגב הצפוני'.⁸⁶ בד בבד עם נקיטת דרך הפעולה ההגנתית הרהר לבון באמצעי נוסף שיחזיר את השקט

82. Avi Shlaim, 'Conflicting Approaches to Israel's Relations with the Arabs: Ben-Gurion and Sharett, 1953-1956', *The Middle East Journal*, 37 (Spring 1983), pp. 183-184; Yaacov Bar-Siman Tov, 'Ben-Gurion and Sharett: Conflict Management and Great-Power Constraints in Israeli Foreign Policy', *Middle Eastern Studies*, 24 (July 1988), pp. 330-332 [להלן: 'Bar-Siman Tov, Ben-Gurion and Sharett']

Ibid., p. 333

84. ג"מ, ישיבה ל"ט/שי"ד של הממשלה, 11.4.1954, עמ' 25-28.

85. ג"מ, ישיבה מ"א/שי"ד של הממשלה, 2.5.1954, עמ' 35-39.

86. ג"מ, ישיבה מ"ז/שי"ד של הממשלה, 30.5.1954, עמ' 24-28.

לאזור הדרום. במהלך התייעצות מדינית-בטחונית שנערכה בתל-אביב בסוף פברואר 1954 בהשתתפות ראש הממשלה שרת, הרמטכ"ל דיין, בן-גוריון (שהוזמן במיוחד) ולבון, הציג הלה לתפוס את רצועת עזה מידי המצרים. שרת ובן-גוריון הביעו את התנגדותם.⁸⁷ כחודש וחצי לאחר מכן, בדיון שערכו אישים רמי-דרג בנושא המצב הבטחוני בדרום, טען לבון כי 'על המצרים להצהיר אחת ולתמיד אם הם אחראים לרצועת עזה או לא. אם לא - יסתלקו. אם כן - עליהם ולא עלינו למצוא את האמצעים היעילים לשמירת הביטחון'.⁸⁸ דברים ברוח דומה השמיע באותה עת הרמטכ"ל דיין. בסוף ינואר 1954 העלה דיין לפני פורום של שרי מפא"י את ההצעה 'לפרוץ מ[כיוון] דרום לרצועת עזה עד החוף'. השרים הביעו התנגדות גורפת להצעה.⁸⁹

כשנה לאחר שהעלו לבון ודיין את הצעתם וקברניטי המדינה דחוה, הפך הרעיון לשנות את מעמדה של רצועת עזה - אם באמצעות כיבושה בידי ישראל, אם בדרך של הוצאת המצרים משם בלא לקבוע את סוג השלטון שישורר במקום - לתוכנית פעולה שנדונה ונבחנה בכובד-ראש בהנהגה. הסיבה הישירה לכך היתה ההידרדרות שחלה במצב הבטחוני מסביב לרצועה מסוף 1954, וזאת לאחר כמה חודשים שבהם הסתמנה רגיעה יחסית בהסתנגויות ובתקריות האש לאורך הגבול. טרור המסתננים הגיע לשיאו בשבוע האחרון של פברואר 1955. לישראל התברר כי מבצעי פעולות הטרור קיבלו הכוונה מן המודיעין המצרי ברצועה.⁹⁰ פעולת תגמול ישראלית היתה אפוא מחויבת המציאות, והתבקשה גם לנוכח הזעם העצום שעוררה בישראל תלייתם של שניים מנידוני רשת הריגול הישראלית-מצרית שלושה שבועות לפני כן. ברקע הדברים ריחפה עדיין פרשת האונייה 'בת-גלים', ובד-בבד, ב' 21 בפברואר 1955 שב נושאו הראשי של הקו האקטיביסטי בהנהגה הישראלית, דוד בן-גוריון, לתפקידו החדש-ישן - שר הביטחון.⁹¹ ב' 28 בפברואר יצאה פעולת התגמול ('חץ שחור') לדרך. כוח של צה"ל פשט על מחנה הצבא המצרי בתחנת הרכבת בעיר עזה, השמיד מבנים ותקף את הכוח שהנה במקום. אבדות צה"ל הסתכמו בשמונה הרוגים, ומספר ההרוגים המצרים הגיע ל-38.⁹² המכה הצבאית שניחתה על נאצר לא דרבנה אותו לנסות ולהרגיע את המתיחות. נהפוך הוא, התנאים הפוליטיים-מדיניים לא אפשרו לו להתעלם מהסנוקרת שספג. זמן קצר לפני האירוע בעזה הצליח נאצר להפוך לשליט יחיד במצרים, ועתה היה שקוע בניסיון לאכוף את מרותו על הנהגת המדינה. ההשפלה שנגרמה לו בגין התקרית היתה עשויה לשמש בקלות עילה להדחתו. מעבר לכך, באותה עת עסק נאצר בקידום מעמדה של ארצו בעולם הערבי על רקע התחזקותה של עיראק, ופעולת עזה איימה לפגום במאמציו אלה.⁹³ לפיכך התבטאה

87. Bar-Siman Tov, 'Ben-Gurion and Sharett' (above note 82), p. 333

88. משה שרת, יומן אישי, ב, תל-אביב 1978, עמ' 465.

89. שם, עמ' 331.

90. מיכאל בר-זוהר, בן-גוריון, תל-אביב 1977, עמ' 1127.

91. טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל, עמ' 166-167, 184; בר-און, שערי עזה, עמ' 35-36.

92. בר-זוהר, בן-גוריון, עמ' 1128-1129.

93. טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל, עמ' 184-185.

תגובתם של המצרים בהגברת ההטרדות לאורך גבול הרצועה-ישראל בדרכים שונות: צליפות, מיקוש דרכי הסיוור של צה"ל ושילוח מסתננים לפעולות טרור בתוך ישראל.⁹⁴ סאת הטרור נגדשה ב-24 במרס, כאשר חוליית מסתננים חדרה מהרצועה למושב העולים פטיש, כ-17 ק"מ ממזרח לגבול, ותקפה באש את בני המקום שהגגו את התונת חבריהם. המחבלים הצליחו לפצוע 22 אנשים ולהרוג אישה אחת – ורדה פרידמן, מדריכה מכפר ויתקין.⁹⁵ הזעזוע שגרם הרצח בפטיש וההשפעה המצטברת של העימותים המדיניים-בטחוניים המתמשכים בין ישראל למצרים בשנה שקדמה לו דרבנו את בן-גוריון לשוב ולהעלות את רעיון כיבוש הרצועה בידי ישראל. ביום שלמחרת הפיגוע הוא נפגש עם דיין והבהיר לו כי לא יהיה מנוס מצעד זה. הוא ביקש מן הרמטכ"ל להעריך כמה זמן צפוי להימשך כיבוש הרצועה והורה לו לבדוק אם צה"ל מוכן למלחמה כוללת.⁹⁶ באותו ערב נפגש בן-גוריון עם ראש הממשלה שרת. עוד בטרם פגישתם העריך שרת ביומנו כי בן-גוריון יציע את 'עקירת המצרים מרצועת עזה', ובינו לבין עצמו חש כי צעד זה 'ימיט עלינו אסון ואפילו לא ישיג את מטרתו'.⁹⁷ ואכן, בפגישתם הציע בן-גוריון 'לגרש המצרים מרצועת עזה'. שרת הביע את התנגדותו,⁹⁸ אך שר הביטחון לא ויתר. למחרת היום כונסה ישיבה דחופה של ראשי מפקדי בהשתתפות הרמטכ"ל כדי לדון בהצעה. כמה שרים הביעו את תמיכתם, אחרים הצטרפו לעמדתו השוללת של ראש הממשלה.⁹⁹ כעבור שעות מספר כונסה ישיבה נוספת בעניין ובה השתתפו כל חברי מפקדי 'הויכוח', כתב שרת ביומנו, הגיע 'עד תהום'.¹⁰⁰

בנקודת זמן זו מצא עצמו שרת באותה משבצת שבה ניצב שש שנים קודם לכן, במהלך ועידת לוזאן, כאשר יצא חוצץ נגד 'תוכנית עזה'. ואולם, בניגוד למצבו באותה תקופה, הפעם עמדו לצדו רבים מעמיתיו השרים. ביטוי לכך ניתן בשיבת הממשלה ב-29 במרס, שבה נדונה באריכות הצעתו של שר הביטחון לכבוש את הרצועה. מספר השרים שהתנגדו להצעה, או לפחות הביעו אי-נוחות בקשר אליה, היה גדול באופן ניכר ממספר המצדדים בה. שלא כמו המצדדים, העלו המתנגדים לתוכנית מגוון רחב של נימוקים – מדיניים, כלכליים ובטחוניים – שנועדו לתמוך בעמדתם. ראש הממשלה שרת היטיב לתמצת את גישת השוללים: 'תגובת המעצמות מוכרחה להיות נמרצת [...] לא רק בדיבורים אלא במעשים. יתכן שיפעילו הסגר ימי, יתכן שתבוא כניסה לנגב [...] יכולה לבוא נחיתה, הסגר כספי, מניעת דולרים, גיוס מדינות אחרות של או"ם להטלת עונשין כלכליים ואחרים עלינו'. עוד העריך שרת כי ישראל לא תוכל להתמודד עם בעיית הפליטים שברצועת עזה, וגם לאחר תפיסת השטח תוסיף בעיה זו להוות איום בטחוני אשר 'יתפרנס מהזעם ומהרעל שנגרם על

94. מוריס, מלחמות הגבול של ישראל, עמ' 359.

95. בר-זוהר, בן-גוריון, עמ' 1137-1138.

96. משה דיין, אבני דרך, ירושלים 1976, עמ' 143.

97. שרת, יומן אישי, ג, עמ' 863.

98. שם; בר-זוהר, בן-גוריון, עמ' 1139.

99. שרת, יומן אישי, ג, עמ' 863; בר-זוהר, בן-גוריון, עמ' 1139.

100. שרת, יומן אישי, ג, עמ' 863.

ידי מעשי הכיבוש'. נימוק נוסף, שלא הופיע בדברי שרת אך עלה בדברי שותפיו לעמדה, נגע לסכנת התלקחותה של מלחמה כוללת עם מצרים ואולי אף עם כל מדינות ערב אם ישראל תכבוש את הרצועה.

מצדדי הצעה הסתפקו בהדגשת ההיבט הבטחוני – מכת ההסתננויות – כדי להצדיק את גישתם. דוברם הראשי, שר הביטחון בן-גוריון, ביקש להפריך את ההסתניגויות שהועלו. אם הבריטים יתערבו, הוא קבע, נילחם בהם. אם יוטלו על ישראל סנקציות – 'נסבול'. הוא הודה כי את הקשיים האמיתיים עשויות להעמיד בעיית הפליטים והתגובה המצרית לפעולה; בעניין זה העריך כי מקצתם של הפליטים יברחו לחברון, הנתונה בשליטת ירדן, בהציעו כי ישראל תאפשר זאת. עוד העריך כי הפליטים שיישארו ברצועה יוסיפו להיות 'על חשבון או"ם'. ובאשר לצעדי מצרים, בן-גוריון חש כי לנאצר יש אינטרס שלא להרחיב את המלחמה: 'הוא יפסיד המלחמה ויפסיד את עצמו. המשטר הזה לא יישאר אם נשמיד כל הצבא המצרי, ויש בידנו להשמיד כל הצבא המצרי'. כיבוש רצועת עזה, סיכם בן-גוריון את עמדתו, לא בא כ'פתרון לשטחים ולגבולות היסטוריים', אלא כתשובה לאויב 'שלא צריך היה לבוא הנה, שהוא יושב שם רק בזכות שביתת הנשק, שאין הוא מקיים אותה'. בתום דברים אלה החליטה

הממשלה לערוך הצבעה בעניין הצעתו של שר הביטחון בישיבתה הבאה.¹⁰¹ התבטאויות השרים בנוגע לרעיון כיבוש הרצועה לא הותירו ספק בלבו של בן-גוריון באשר לתוצאותיה הצפויות של ההצבעה. ב־30 במרס הוא מסר לדיין כי התוכנית יורדת מהפרק, וטען כי יש לו 'מיעוט מובטח' בממשלה בעניין זה.¹⁰² ב־3 באפריל התגשמה תחזיתו: בהצבעה שנערכה באותו יום החליטה הממשלה לדחות את רעיון הכיבוש ברוב ניכר של תשעה נגד חמישה.¹⁰³ אך בן-גוריון לא אמר נואש. ביום שבו הובסה הצעתו הופגז קיבוץ נחל עוז שעל גבול הרצועה. זאת היתה הפעם הראשונה מאז מלחמת 1948 שהופגז יישוב ישראלי. בו ביום, באותו אזור, עלה סיור של צה"ל על מוקש בדרך הפטרולים ושני חיילים נהרגו.¹⁰⁴ בעקבות האירועים הללו דרש בן-גוריון לכנס ישיבת ממשלה נוספת. הישיבה כונסה למחרת היום, ובמהלכה פנה בן-גוריון לעמיתיו בזו הלשון: 'אני מציע שהממשלה תכריז על כך [...] שמצרים הפרה וביטלה למעשה את חוזה שביתת הנשק בינינו ובינם ומשום כך אין לו שום תוקף יותר'. לדעתו יש לדרוש ממצרים התחייבויות חדשות לקיום 'מגילת האו"ם' (בכל הקשור לסידורי הביטחון בגבולותיה עם ישראל), ואם תסרב, אזי 'אין לה זכות לשבת במקום זה [רצועת עזה, י"ט] ועליה לזוז'. עם זאת, שר הביטחון נמנע מלהציע שישאל תקבל עליה את משימת הוצאתם של המצרים מן הרצועה, היות ש'ממשלת ישראל [כבר] החליטה שלא לעשות זאת'.

למרות הזהירות שבה נוסחו דבריו, ברור היה כי בן-גוריון מבקש לקדם בעקיפין את רעיון ההשתלטות על הרצועה. שרת, כך התברר, היה מודע לכך. הוא טען כי הצעתו החדשה

101. ג"מ, ישיבה ל"ו/שט"ו של הממשלה, 29.3.1955, עמ' 2-75.

102. דיין, אבני דרך, עמ' 143.

103. טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל, עמ' 187.

104. גולני, תהיה מלחמה בקיץ... עמ' 44.

דוד בן-גוריון, משה שרת וסוגיית מעמדה של רצועת עזה

של בן-גוריון תביא לתוהו ובוהו ממש כמו הצעתו הקודמת, 'לרגל סיבוכים בין-לאומיים, לרגל בעיה מתעוררת של פליטים מרצועת עזה'. ההצעה העכשווית, אמר שרת, 'מכוונת לתת לעצמנו יד חופשית, להסיר את כל התריסים'. כך, במרומז, הזהיר שרת את השרים כי אם תחליט הממשלה לסלק את מחסום הסכם שביתת-הנשק בין ישראל למצרים צפוי בן-גוריון לנקוט מהלך שיוביל לכיבוש הרצועה.¹⁰⁵ בהצבעה שנערכה בתום הדיון הושג תיקון, שפירושו המעשי היה הפלת ההצעה. לאחר מכן כתב שרת ביומנו: 'כפסע היה בין הממשלה הזאת לבין המטת אסון בין-לאומי על המדינה. כפסע היה בין ההכרעה בישיבה זו לבין התפטרותי'.¹⁰⁶

הכישלון שנחל בן-גוריון בנסיונותיו להשיג את תמיכת הממשלה בעמדתו בשאלת הרצועה לא הביא לשינוי כלשהו בגישתו בחודשים שלאחר מכן. בשיחה עם שגרירי ישראל בווינגטון, לונדון ופריס בסוף מאי 1955 הוא חיווה את דעתו כי יש להתור לפתרון מוחלט של בעיית הרצועה באמצעות כיבוש וגירוש המצרים משם.¹⁰⁷ ארבעה חודשים לאחר מכן, במהלך ריאיון עם כתב הניו-יורק טיימס, גרס בן-גוריון כי יש לספח את הרצועה לישראל ובה-בעת להוציא משם את הפליטים.¹⁰⁸ שרת, לעומתו, הוסיף להתנגד לגישה הזאת. באמצע חודש יוני 1955, כשהציע לו גדעון רפאל במהלך שיחה 'לחשוב ברצינות על רכישת רצועת עזה לא במלחמה אלא במו"מ, כיסוד להסדר עם מצרים', שבמסגרתו תקלוט ישראל את תושבי הקבע וחלק מן הפליטים, השיב שרת בשלילה. 'אינני יכול', כתב ביומנו, 'להכריח עצמי לראות תוספת של הרבה רבבות ערבים למדינת ישראל כענין מעשי'.¹⁰⁹

דרישתו של בן-גוריון לתפוס את הרצועה הוצגה ביתר תוקף בעקבות הופעת הפדאיון בסוף אוגוסט 1955.¹¹⁰ בתגובה לתקרית אש שאירעה ב-22 בחודש באזור מפלסים שעל גבול הרצועה שיגרו המצרים כתריסר חוליות פדאיון (כ-60 איש בערך) לבצע התקפות רצח וחבלה בשטח ישראל. מאותו מועד ועד 3 בספטמבר ביצעו חוליות אלה לפחות 15 התקפות, שבמהלכן נהרגו 11 תושבים ישראלים ונפצעו 18. בניגוד למנהגה עד לאותה עת, הפעם לא הסתירה קהיר את אחריותה לפיגועים, ולא זו בלבד אלא שהתקשורת המצרית פרסמה בגאווה את מעללי הטרוריסטים ועודדה אותם.¹¹¹

בתגובה על מסע הרצח ביקש בן-גוריון מהממשלה, בישיבתה ב-28 באוגוסט, לשקול שתי הצעות: האחת, לבצע פעולת תגמול נגד יעדים מצריים-פלסטיניים ברצועה; והשנייה, להציג דרישה פומבית להוצאת המצרים מהרצועה. הוא שב וטען כי המצרים איבדו את זכותם לשבת במקום בעצם נקיטתן של פעולות המנוגדות להסכם שביתת-הנשק. ברם, גם

105. ג"מ, ישיבה ל"ט/שט"ו של הממשלה, 4.4.1955, עמ' 12-23.

106. שרת, יומן אישי, ג, עמ' 899.

107. שם, ד, עמ' 1018.

108. שם, עמ' 1171.

109. שם, עמ' 1056.

110. מוריס, מלחמות הגבול של ישראל, עמ' 370-371.

111. טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל, עמ' 201-202.

הפעם היה שר הביטחון זהיר בניסוחיו, ולא העלה בהם תביעה ישירה או עקיפה לכיבוש הרצועה. קרוב לוודאי שכשלונו בהעברת הצעות ברוח דומה בפורום הזה חודשים מספר קודם לכן הניע אותו להגיש הפעם הצעות בעלות אופי מתון יותר.

תגובות השרים היו חלוקות ולא חד־משמעיות. יוצא־דופן בעניין זה היה ראש הממשלה שרת, שלא היסס להביע גם הפעם הסתייגות נחרצת. 'האם מוכנים אנו', הוא התריס, 'ללכת עד מועצת הבטחון בעניין זה [סילוק המצרים מהרצועה, י"ט]?' הוא העריך כי דרישה ישראלית שכזאת כלל לא תתקבל במועצת הביטחון. כשהגיב בן־גוריון בהציעו להעלות את הדרישה לפני ממשלות שונות, השיב שרת כי נציגי ישראל עושים זאת 'יום־יום'. בשלב זה החליט בן־גוריון לסגת ולא לנסות לקדם בכוח את הצעתו השנייה. הוא ביקש להימנע מתבוסה שלישית בממשלה בעניין זה.¹¹² לעומת זאת, הצעתו להכות ביעד מצרי־פלסטיני בתוך רצועת עזה נענתה: ב־1 בספטמבר התקיף צה"ל מתקן משטרי בחאן־יונס; אבדות הערבים הסתכמו ב־72 הרוגים וב־58 פצועים.¹¹³

ימים מספר לאחר הישיבה הנוכחת, במעין התעלמות מופגנת מהלך־ההרוח ששרר בממשלה, הציע בן־גוריון לכמה אישים בהנהגה להגיש אולטימטום לגנרל ברנס, ראש מטה משקיפי האו"ם באזור, ולפיו, אם המצרים לא יפסיקו את פעולות המסתננים מן הרצועה, תכבוש ישראל את כל הרצועה או את מחציתה הצפונית. בן־גוריון הניח כי בעקבות הקרבות יברחו רוב הפליטים מצפון הרצועה לדרומה.¹¹⁴

ב־27 בספטמבר 1955 הכריז נאצר את הכרזתו הדרמטית בדבר עסקת הנשק המקיפה שנחתמה בין מצרים לצ'כוסלובקיה. הכרזה זו הרעידה את אמות הספים במדינת ישראל¹¹⁵ ונתפסה בעיני הנהגתה כהוכחה חותכת לכוונתו של נאצר לאסור בסופו של דבר מלחמה על המדינה היהודית.¹¹⁶ עסקת הנשק הביאה את בן־גוריון ואת שרת לשוב ולהעריך את תפיסותיהם בסוגיית מעמדה של רצועת עזה.

ימים ספורים לאחר הודעתו של נאצר נפגש שרת עם איסר הראל, הממונה על שירותי הביטחון, ושמע ממנו דברים בזכות כיבושה של הרצועה. הראל היה סבור כי 'בגידתה' של מצרים במערב (עקב התקשרותה עם מדינה מן הגוש הקומוניסטי) מקילה על ישראל לנקוט פעולה יוזמה בלא להסתכן בהתערבות אמריקנית או בריטית. השיחה הביאה את שרת להרהר בעניין, ובעקבותיה רשם ביומנו: 'התרשמתי מאוד מטיעון זה [בעניין הימנעותו של המערב מהתערבות נגד ישראל, י"ט] עד שנקפני לבי: על שום מה לא התעוררה במוחי יזמה כזאת? אמנם זה כבר אני הוגה באפשרות של כיבוש הרצועה ותוהה על הצטרפות נסיבות שתאפשר אותה; מדוע אפוא לא עלה על דעתי כי הנה הגיעה שעת הכושר?'. ברם, לאחר ששקל את הסוגיה הגיע שרת למסקנה כי רעיון הכיבוש אינו בר־ביצוע. שני מכשולים

112. ג"מ, ישיבה מ"ד/שט"ו של הממשלה, 28.8.1955, עמ' 24-34.

113. מוריס, מלחמות הגבול של ישראל, עמ' 378.

114. דיין, אבני דרך, עמ' 152.

115. בר־און, שערי עזה, עמ' 18-24.

116. טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל, עמ' 210.

דוד בן-גוריון, משה שרת וסוגיית מעמדה של רצועת עזה

מרכזיים עמדו לפניו: סכנת התלקחותה של מלחמה כוללת, ובעיית הפליטים שברצועה.¹¹⁷ יתרה מזו, לאחר מחשבה נוספת התגבשה בשרת ההערכה כי מעצמות המערב לא יניחו לישראל ולמצרים להתגושש ביניהן בקרבות דמים, 'אשר מי ישור תוצאותיהן'.¹¹⁸ המסקנות שגזר בן-גוריון מצעדו האחרון של השליט המצרי לא נתחמו למסגרת המחשבתית גרדא. הוא החליט לשנות בפועל את גישתו לשאלת הרצועה: כעת סבר כי יש לדחות את כיבושה עד שיבשילו כמה תנאים הכרחיים הנגזרים מהפרתו של מאזן החימוש הישראלי-מצרי. עם זאת, שר הביטחון לא ביטא מיד את השינוי שחל בתפיסתו. ב-23 באוקטובר 1955 הוא זימן אליו לשיחה את הרמטכ"ל דיין כדי לדון במצבה הצבאי של ישראל על רקע שלשלת ההתפתחויות הבטחוניות-מדיניות באזור (האחרונה שבהן חלה באמצע אוקטובר, עם כריתת הברית הצבאית בין מצרים לסוריה והקמת פיקוד משותף לשתי המדינות).¹¹⁹ דיין הצטווה להכין תוכניות מבצעיות לעימות יזום נגד מצרים, שהיו אמורות לכלול, בין היתר, את כיבושה של רצועת עזה.¹²⁰

דיין פעל במהירות, וכשבועיים לאחר הפגישה הוא הגיש תזכיר מפורט לבן-גוריון, כעת ראש הממשלה (לאחר ששב לכהן בתפקיד זה ב-3 בנובמבר), באשר לאפשרויות הפעולה נגד מצרים. אחת ההצעות המרכזיות בתזכיר היתה תפיסת הרצועה בידי ישראל. הצורך בפעולה זו נומק בנימוקים כבדי משקל: 'נקודת התורפה עוברנו בגבול הישראלי-מצרי היא רצועת עזה, אשר הינה בפועל ראש-גשר מצרי בישראל. ראש-גשר אשר ניתן להם לרכו בו יחידות צבא חזקות ושריון, בלי שנדע זאת, לפרוץ ממנו צפונה ומוזחה לישראל, ולהגיע תוך זמן קצר למרכזים החיוניים'.¹²¹ משהתמהמה בן-גוריון במתן תשובה חיובית להמלצותיו של דיין הגיש הרמטכ"ל תזכיר נוסף, כמה ימים לאחר הגשת התזכיר הראשון, ובו הציע, בין היתר, להשתלט על צומת רפיח ועל צומת ניצנה במסגרת מלחמה יזומה במצרים.¹²² ואולם, כפי שהתחוויר, כעת היה בן-גוריון חדור ספקות בנוגע לעימות יזום עם מצרים. למרות רצונו העז להכות במצרים הוא חש כי עדיף לחכות עד שתוכל ישראל להשיג נשק רב ומודרני, שיאפשר לצה"ל להתמודד עם הנשק הצ'כי שזרם למצרים. נוסף על כך הוא החל לחשוש מתגובת המעצמות לנוכח מה שעלול להתפס בעיניהן כתוקפנות ישראלית.¹²³ לפיכך, בראשית דצמבר, כאשר הגיש בן-גוריון לממשלה את הרעיון לצאת למלחמה יזומה נגד מצרים, הוא לא עשה זאת בלב שלם. במצב זה לא היתה לשרת כל בעיה להפיל את

117. שרת, 'יומן אישי', ד, עמ' 1186-1187.

118. שם, עמ' 1188.

119. בר-זוהר, בן-גוריון, עמ' 1150.

120. שם, עמ' 164.

121. דיין, אבני דרך, עמ' 162-163.

122. שם, עמ' 164.

123. בר-זוהר, בן-גוריון, עמ' 1156; בר-און, שערי עזה, עמ' 60; טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל,

עמ' 216-219.

ההצעה.¹²⁴ המאוכזב העיקרי מהשינוי שחל בגישתו של בן-גוריון היה דיין, שזה זמן רב חתר להגיע לצימות מכריע עם המצרים.¹²⁵

שאלת מעמדה של רצועת עזה עלתה מחדש באביב 1956. מאמצע מרס החל גבול הרצועה לבעור, לאחר תקופה של שקט יחסי שהשתרר שם מאז גל פיגועי הפדאיון באוגוסט-ספטמבר 1955.¹²⁶ ההידרדרות המחודשת לא דרבנה את בן-גוריון לדרוש ביצוע של פעולה צבאית רחבת-היקף נגד יעדים ברצועה, קל וחומר להציע לכבוש את השטח. הוא הוסיף להחזיק בדעה כי מוטב שלא להיגרר למלחמה בעת הזאת, בטרם הצליחה ישראל להשיג נשק בכמות ובאיכות השקולות לרכש המצרי מצ'כוסלובקיה. נוסף על כך קיווה בן-גוריון שיעלה בידי ישראל לכרות ברית עם אחת ממעצמות המערב, ובראש ובראשונה עם ארצות-הברית, בהאמינו כי ברית כזאת תאפשר לה להיכנס לצימות המזוין עם מצרים בלא לחשוש יתר על המידה מהתגובה הבינ-לאומית.¹²⁷ על רקע גישתו זו ניתן להבין את העמדה שביטא בישיבת הממשלה ב-13 באפריל 1956 בעניין תפיסתה של הרצועה. במהלך הדיון, שעסק במצב הבטחוני-מדיני, תבעו שרי אחדות-העבודה-פועלי-ציון 'להעמיד [את] השאלה של כיבוש עזה'. ראש הממשלה שלל את הרעיון על הסף. 'זוהי התחלת מלחמה', קבע, 'ו[א]ינני בעד זה שנתחיל מלחמה'.¹²⁸

נכונותו של בן-גוריון לשקול יציאה למלחמה יזומה עמדה בניגוד גמור למשנתו המדינית-בטחנית של שרת. חילוקי הדעות שנתגלעו בין שני המנהיגים בסוגיה זו היו בין הגורמים המרכזיים שהובילו את שרת להתפטר מן הממשלה ביוני 1956.¹²⁹ בצירוף נסיבות לא מפתיע, במהלך אותו פרק זמן עלה בידי אנשי בן-גוריון להביא את ישראל לידי התקשרות צבאית-מדינית עם מעצמה מערבית חשובה, עם צרפת,¹³⁰ ובכך נוצרו התנאים שקבע בן-גוריון לשם פתיחת מהלך מלחמתי נגד מצרים, שמשמעו היה גם תפיסת הרצועה. כבר עם תחילת המגעים בין שתי המדינות בעניין פעולה משותפת נגד מצרים, בראשית ספטמבר 1956, הורה דיין לאגפי המטכ"ל להכין סדרת תוכניות מבצעיות, 'החל בכיבוש מלא של חצי האי סיני ועד לפעולות חלקיות של השתלטות על מיצרי אילת או רצועת עזה בלבד'.¹³¹ תוכניות אלה באו לידי מימוש בסוף אוקטובר 1956, כשצה"ל פרץ בסערה לתוך חצי האי סיני ורצועת עזה.

124. בר-זוהר, בן-גוריון, עמ' 1157.

125. גולבי, תהיה מלחמה בקיץ... עמ' 41-42.

126. בר-און, שערי עזה, עמ' 141.

127. טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל, עמ' 230-231; בר-זוהר, בן-גוריון, עמ' 1158.

128. ג"מ, ישיבה מ"ח/שט"ו של הממשלה, 13.4.1956, עמ' 23-32, 45-46.

129. שרת, ה, עמ' 1406, 1440; בר-זוהר, בן-גוריון, עמ' 1185-1198.

130. גולבי, תהיה מלחמה בקיץ... עמ' 132-133.

131. בר-זוהר, בן-גוריון, עמ' 1213.

סיכום

פרק הזמן שבין התהוותה של רצועת עזה כיחידה טריטוריאלית מוגדרת, ברבע האחרון של 1948, לבין חתימת הסכם שביתת-הנשק בין ישראל למצרים במהלך הרבע הראשון של 1949 עמד בסימן היותם של דוד בן-גוריון ומשה שרת תמימי דעים בשאלת מעמדה של הרצועה. שניהם ראו בהמשך נוכחותו של הצבא המצרי במקום סכנה בטחונית ומדינית, אולם בשל כמה גורמים היו מוכנים לאפשר את קיומה של המציאות הזאת. בתום אותו פרק זמן נפרדו דרכיהם של השניים בשאלה זו: בן-גוריון הציג גישה המצדדת בהשתלטות על הרצועה, בדרך של משא-ומתן או למצער בדרכים צבאיות, ואילו שרת הביע התנגדות גורפת לצעד שכזה. הנימוקים שהציגו השניים לשם הצדקת עמדתם תאמו את תפיסותיהם הבסיסיות בשאלות חוץ וביטחון: בן-גוריון הדגיש את ההיבט הבטחוני – את הסכנה האסטרטגית (הימצאותו של צבא מצרי במרחק קטן ממרכז הארץ) ואת סכנת הביטחון השוטף (ההסתבכות) שמשקפו לישראל מן הרצועה, ושרת הבליט את הגורם הבין-לאומי, דהיינו את החשש מהתערבותן של המעצמות נגד מה שעלול להתפס בעיניהן כתוקפנות ישראלית. שרת עמד גם על הבעיה הדמוגרפית הכרוכה בצירוף הרצועה לישראל. עם טיעון זה התקשה בן-גוריון להתמודד, ואכן, במהלכה של 1955, בשעה שניסה להעביר בממשלה הצעת החלטה בעד כיבוש הרצועה, הוא הביע את תקוותו כי מקצתם של הפליטים יעדיפו למלט עצמם מן הרצועה בזמן כיבושה.

המחלוקת בין שני המנהיגים המייסדים התפרצה לכלל התנגשות בשני פרקי זמן מוגדרים: בפעם הראשונה – במהלך ועידת לוואן, כשבן-גוריון ניסה לקדם את 'תוכנית עזה' ושרת התנגד לה בתוקף, כמעט לבדו; ובפעם השנייה – במהלך 1955, כשבן-גוריון השתדל לשכנע את חברי הממשלה לתמוך בהצעתו להשתלט על הרצועה, או לכל הפחות לבטל את הסכם שביתת-הנשק עם המצרים ולסלקם מן הרצועה בעזרת הקהילה הבין-לאומית. את הנסיונות הללו סיכל שר החוץ, אשר הפעם, בניגוד לתקופת לוואן, נתמך בידי יותר ממחציתם של חברי הממשלה. למרות זאת מיאן בן-גוריון לזנוח את כוונותיו בקשר לרצועה, ובסופו של דבר שילבן בתוכניתו הגדולה יותר שנרקמה באותה עת – לצאת למהלך מלחמתי יזום נגד מצרים.

כפי שאפשר להיווכח, יוזמותיו ומהלכיו של בן-גוריון בשאלת הרצועה הופיעו בשני פרקי זמן מוגדרים: מיד לאחר מלחמת העצמאות, וזמן קצר לפני מלחמת סיני – דהיינו בתקופות שהתחדד עד מאוד הסכסוך עם הערבים. חשיבותה הבטחונית של רצועת עזה הודגשה שבעתיים באותם פרקי זמן, אם בשל מיקומה האסטרטגי, אם בשל פעילות הביטחון השוטף שנקשרה אליה. על כן אין להתפלא שדווקא בתקופות הנזכרות ביקש בן-גוריון לצרף את חבל הארץ הזה למדינת ישראל.

בפרק זמן של כחמש שנים, בין שלהי 1949 לסוף 1954, הצליח שרת לקדם את גישתו בשאלת הרצועה. גישה זו שללה את תפיסת הרצועה ותחת זאת ביקשה להגיע עם המצרים להסכם שינטרל את הסכנה הבטחונית שאיימה על ישראל מכיוון עזה. הצלחתו של שרת

לכפות את גישתו התאפשרה בזכות העובדה שבאותה תקופה נשמר המתח הבטחוני בין ישראל למצרים ברמה נמוכה יחסית, ולפיכך התעמעמה במקצת חשיבותה הבטחונית של הרצועה. אמנם, אף ששרת הצליח להביא לידי בכורה את תפיסתו בשאלת הרצועה, הרי הקו של בן-גוריון נמצא תמיד ברקע, מן הטעם הפשוט שמעמדו, ולפיכך תפיסת עולמו, היו איתנים כתמיד בקרב חברי הנהגת המדינה. אף-על-פי-כן, במהלך 1955-1956 לא יכול בן-גוריון לכפות את השקפתו שלו בשאלת הרצועה משום עמדתו השוללת של שרת. במידה רבה לא הצליח איש מהם להכתיב באופן מוחלט את עמדתו בסוגיה. מצב עניינים זה הוביל למבוכה מסוימת בקרב אנשי משרד החוץ האמונים על ההסברה הישראלית ברחבי העולם, שכן הם התקשו להבין איזו מן העמדות מייצגת את הקו הישראלי הרשמי בשאלת הרצועה. שניות זו נפתרה בקיץ 1956, כששרת נאלץ להתפטר מן הממשלה בלחצו של בן-גוריון, ובכך סלל את הדרך לתפיסת רצועת עזה במסגרת מלחמה יזומה נגד מצרים.